

Ministerstwo
Edukacji Narodowej

Materiał sfinansowany ze środków
Ministerstwa Edukacji Narodowej

FUNDACJA
SILVER ECONOMY

ABC Młodego Obywatela

Opracowanie:

MGR SYLWIA KULCZYK

FUNDACJA SILVER ECONOMY

ABC MŁODEGO OBYWATELA

***Podręcznik edukacji obywatelskiej i społecznej
dla młodzieży i dorosłych uczestników życia publicznego***

Opracowanie dydaktyczne dla młodzieży i edukatorów
w ramach projektu: ***“Wizja Sądeckizny: Edukacja obywatelska 3D (debata,
działanie, doświadczenie)”***
finansowanego ze środków Ministerstwa Edukacji Narodowej w ramach programu
edukacyjnego “Młodzi obywatele”

Materiał edukacyjny przygotowany na potrzeby działania
„Szkola Młodego Obywatela”

Autor opracowania:
mgr Sylwia Kulczyk

Wydawca:
Fundacja Silver Economy
ul. Stanisława Żółkiewskiego 4/1
33-300 Nowy Sącz

Nowy Sącz 2025

*„Demokracja nie jest darem – jest zadaniem.
Obywatel nie rodzi się gotowy, lecz kształtuje się przez całe życie.”*
— **Alexis de Tocqueville**

Informacja o prawach autorskich

© 2025 Fundacja Silver Economy.

Wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część niniejszego opracowania nie może być kopiowana, powielana ani publikowana w jakiegokolwiek formie bez pisemnej zgody wydawcy. Cytowanie fragmentów dozwolone wyłącznie z podaniem źródła.

Nota edytorska

Publikacja „**ABC Młodego Obywatela**” została opracowana w duchu nowoczesnej edukacji obywatelskiej, łączącej polską tradycję republikańską z wyzwaniem XXI wieku: światem mediów społecznościowych, polaryzacji, nadmiaru informacji i kryzysu zaufania.

Jej celem jest:

- rozwijanie **świadomości społecznej**,
- wzmacnianie **odpowiedzialności, szacunku i solidarności**,
- inspirowanie do **aktywnego uczestnictwa w życiu publicznym** – lokalnym i ogólnokrajowym.

Podręcznik powstał w oparciu o aktualne standardy edukacji obywatelskiej (m.in. UNESCO, OECD, Rada Europy) oraz polskie doświadczenia samorządowe i obywatelskie. Może być wykorzystywany:

- w szkołach (VIII klasa SP, szkoły ponadpodstawowe),
- w organizacjach pozarządowych,
- w pracy z dorosłymi, którzy chcą lepiej rozumieć swoje prawa i wpływ na rzeczywistość.

Nota od autora:

„**ABC Młodego Obywatela**” powstało z bardzo prostej, ale ważnej potrzeby: żebyśmy na co dzień lepiej rozumieli, **jak działa nasze państwo i samorząd, jakie mamy prawa, ale też jakie mamy obowiązki**. Nie tylko od święta – przy wyborach czy głośnych aferach – ale w zwykłych, codziennych sytuacjach: kiedy składamy wniosek w urzędzie, zabieramy głos na zebraniu, reagujemy na niesprawiedliwość albo po prostu interesujemy się tym, co dzieje się „u nas”.

Ten podręcznik łączy solidne, naukowe ujęcie obywatelstwa z praktyczną perspektywą edukacji i działania. Z jednej strony porządkuje najważniejsze pojęcia, koncepcje i modele, z drugiej – ma inspirować do realnego zaangażowania w życie publiczne. To **praktyczne kompendium**, które ma pomóc Ci pewniej poruszać się w świecie spraw publicznych: zrozumieć podstawowe pojęcia, poznać dostępne narzędzia wpływu obywatelskiego i zobaczyć, że **każdy z nas może mieć realny wpływ na swoje otoczenie** – niezależnie od wieku, zawodu czy miejsca zamieszkania.

Mam nadzieję, że „**ABC Młodego Obywatela**” będzie dla Ciebie nie tylko źródłem wiedzy, ale też **zaproszeniem do działania**: zadawania pytań, zabierania głosu, angażowania się w sprawy lokalne i budowania wspólnoty opartej na szacunku, dialogu i odpowiedzialności.

Sylvia Kulczyk – autor.

Spis treści

Rozdział 1. Obywatelstwo – ujęcia teoretyczne i historyczne

- 1.1. Wprowadzenie do problematyki obywatelstwa
- 1.2. Obywatelstwo w ujęciu filozoficznym: od polis do państwa narodowego
- 1.3. Współczesne modele obywatelstwa
- 1.4. Obywatel jako uczestnik sfery publicznej
- 1.5. Obywatelstwo jako postawa moralna

Rozdział 2. Geneza i ewolucja obywatelstwa

- 2.1. Wprowadzenie historyczne
- 2.2. Korzenie greckie: polis jako przestrzeń kształtowania obywatela
- 2.3. Rzym i rozwój prawa obywatelskiego
- 2.4. Obywatelstwo nowożytne: od poddanego do obywatela
- 2.5. Rewolucje demokratyczne i narodziny obywatelstwa politycznego
- 2.6. Rozszerzanie obywatelstwa: inkluzja i emancypacja
- 2.7. Obywatelstwo w epoce globalizacji i technologii

Rozdział 3. Wartości konstytutywne społeczeństwa obywatelskiego

- 3.1. Wolność – ujęcia filozoficzne i prawne
- 3.2. Odpowiedzialność jako kategoria etyczna i społeczna
- 3.3. Solidarność jako wartość społeczna i polityczna
- 3.4. Zaufanie społeczne i kapitał społeczny
- 3.5. Dialog, tolerancja i kultura współistnienia

Rozdział 4. Państwo demokratyczne i jego instytucje

- 4.1. Pojęcie demokracji: proceduralna, substancjalna, deliberatywna
- 4.2. Trójpodział władzy i zasada równowagi
- 4.3. Konstytucja jako fundament ładu publicznego
- 4.4. Służba publiczna i dobro wspólne
- 4.5. Media i sfera publiczna: rola i zagrożenia

Rozdział 5. Obywatel w działaniu: mechanizmy partycypacji

- 5.1. Prawne i społeczne formy uczestnictwa obywatelskiego
- 5.2. Budżet obywatelski jako narzędzie współdecydowania
- 5.3. Konsultacje społeczne, petycje i inicjatywy uchwałodawcze
- 5.4. Uczestnictwo w przestrzeni cyfrowej
- 5.5. Partycypacja młodzieży: rady młodzieżowe, panele obywatelskie

Rozdział 6. Etyka życia publicznego

- 6.1. Odpowiedzialność moralna w sferze publicznej
- 6.2. Manipulacja, hejt i dezinformacja – analiza etyczna
- 6.3. Empatia i odpowiedzialność komunikacyjna
- 6.4. Kultura sporu i standardy debaty publicznej
- 6.5. Komunikacja bez przemocy jako model dialogu

Rozdział 7. Edukacja obywatelska: teorie i praktyki

- 7.1. Teoretyczne podstawy edukacji obywatelskiej
- 7.2. Kompetencje obywatelskie XXI wieku
- 7.3. Modele edukacji transformatywnej
- 7.4. Triada: szkoła – rodzina – organizacje społeczne
- 7.5. Edukacja międzypokoleniowa i lifelong learning

Rozdział 8. Obywatelstwo w czasach zmian

- 8.1. Obywatel refleksyjny: perspektywa psychologiczno-społeczna
- 8.2. Obywatelstwo lokalne i globalne
- 8.3. Odwaga obywatelska i przywództwo moralne
- 8.4. Wyzwania dla demokracji w XXI wieku

ROZDZIAŁ 1. Obywatelstwo – ujęcia teoretyczne i historyczne

1.1. Wprowadzenie do problematyki obywatelstwa

Pojęcie obywatelstwa zajmuje centralne miejsce w naukach społecznych, politycznych i prawnych. Jego znaczenie historyczne, normatywne i kulturowe sprawia, że stanowi ono jednocześnie kategorię opisową i preskryptywną. W sensie opisowym obywatelstwo oznacza przynależność jednostki do określonej wspólnoty politycznej, z którą wiązą ją prawa i obowiązki. W sensie normatywnym obywatelstwo określa wizję tego, jak jednostki powinny uczestniczyć w życiu publicznym oraz jakie wartości powinny podtrzymywać w ramach tej wspólnoty.

Współczesne ujęcia obywatelstwa wykraczają daleko poza jego interpretację prawną. Nie wystarczy już sama relacja jednostki z państwem oparta na formalnym statusie. Obecnie analizuje się obywatelstwo jako złożony proces, w którym splatają się: tożsamość jednostki, jej kompetencje społeczne i polityczne, jakość instytucji publicznych, poziom zaufania społecznego, kultura polityczna i dynamika relacji między państwem a obywatelami.

W literaturze naukowej obywatelstwo bywa ujmowane w trzech komplementarnych wymiarach. Pierwszy z nich – **obywatelstwo jako status prawny** – obejmuje zestaw praw, wolności i obowiązków jednostki w ramach państwa. Drugi – **obywatelstwo jako tożsamość** – koncentruje się na poczuciu przynależności do wspólnoty politycznej, uznaniu jej norm i wartości oraz przyjmowaniu roli obywatela jako elementu własnego „ja”. Trzeci wymiar – **obywatelstwo jako praktyka** – odnosi się do realnych działań, poprzez które jednostki uczestniczą w życiu publicznym: od udziału w wyborach, przez działania obywatelskie, po aktywność społeczną i cyfrową.

Współcześnie obywatelstwo jest analizowane również jako kategoria dynamiczna. Nie jest ono dane raz na zawsze ani nie sprowadza się do formalnego paszportu. Zmienia się wraz z rozwojem instytucji, kultur politycznych, technologii i struktur społecznych. Rosnące znaczenie migracji, globalizacji i nowych mediów prowadzi do przekształceń w rozumieniu obywatelstwa – pojawia się obywatelstwo wielopoziomowe, cyfrowe, globalne, środowiskowe. Wszystkie te zjawiska wzmacniają potrzebę nowego namysłu nad rolą obywatela i jego kompetencjami w demokratycznym porządku XXI wieku.

1.2. Obywatelstwo w ujęciu filozoficznym: od polis do państwa narodowego

Starożytna Grecja: obywatelstwo jako działanie

Pierwsze spójne koncepcje obywatelstwa pojawiły się w starożytnej Grecji, szczególnie w Atenach. W polis obywatelstwo było przede wszystkim **praktyką polityczną** – aktywną obecnością w przestrzeni publicznej. Arystoteles określał obywatela jako tego, „kto ma udział w sprawowaniu władzy, w sądzie i zgromadzeniu”¹. Obywatelstwo

¹ Arystoteles, *Polityka*.

polegało więc na uczestnictwie, argumentowaniu, współdecydowaniu i odpowiedzialności za wspólnotę.

W greckim modelu obywatel nie mógł ograniczać się do życia prywatnego. Uczestnictwo polityczne, udział w zgromadzeniach i debatach stanowiły podstawę funkcjonowania polis. Hannah Arendt, odwołując się do tego dziedzictwa, twierdziła, że właściwą przestrzenią wolności jest *vita activa* – aktywne działanie w gronie innych obywateli². Z tej perspektywy życie publiczne ma charakter konstytutywny dla ludzkiej podmiotowości.

Republika rzymska: obywatelstwo jako status prawny

Rzym rozwijał odmienny model obywatelstwa. O ile Grecy koncentrowali się na aktywności politycznej, o tyle Rzymianie nadali obywatelstwu **charakter prawny**. *Civitas Romana* obejmowała zestaw praw (*ius civile*), w tym:

- prawo do sądu,
- prawo do apelacji,
- ochronę przed arbitralną władzą,
- możliwość zawierania kontraktów,
- dziedziczenie.

Dziedzictwo rzymskie stało się fundamentem nowożytnych systemów prawnych. Współczesne obywatelstwo wciąż opiera się na rzymskiej idei jednostki chronionej przez państwo.

Średniowiecze i renesans: słabnięcie i odrodzenie obywatelstwa

W średniowieczu znaczenie jednostki w polityce zostało ograniczone przez strukturę feudalną. Jednak wraz z rozwojem miast, cechów i autonomicznych wspólnot miejskich zaczęła się odradzać idea obywatelstwa rozumianego jako uczestnictwo w życiu publicznym.

Renesans przyniósł odrodzenie myśli republikańskiej. Machiavelli w *Rozważaniach nad pierwszym dziesięcioksięgiem historii Liviego* podkreślał znaczenie cnót obywatelskich, aktywności politycznej i troski o dobro wspólne³.

Nowożytność: liberalizm i suwerenność ludu

Nowożytność przyniosła przełom w myśleniu o obywatelstwie. John Locke uznał, że jednostka posiada naturalne prawa – życie, wolność i własność – a rolę państwa jest

² Hannah Arendt, *The Human Condition* (Chicago: University of Chicago Press, 1958).

³ Niccolò Machiavelli, *Rozważania nad pierwszym dziesięcioksięgiem historii Liviego* (Warszawa: PWN, 1996).

ich ochrona⁴. To ujęcie stało się fundamentem liberalnej koncepcji obywatelstwa, skupionej na wolności negatywnej.

Jean-Jacques Rousseau rozwijał natomiast perspektywę republikańską. Obywatelstwo oznaczało dla niego uczestnictwo w tworzeniu *woli powszechnej*, która reprezentuje interes wspólny całej wspólnoty⁵.

Państwo narodowe: obywatelstwo jako przynależność polityczna

W XIX wieku wraz z powstaniem państw narodowych obywatelstwo zyskało wymiar **tożsamościowy**. Stało się sposobem przynależności do wspólnoty politycznej i kulturowej. Procesy te były ściśle powiązane z modernizacją, rozwojem konstytucjonalizmu i upowszechnianiem praw politycznych.

1.3. Współczesne modele obywatelstwa

Współczesna literatura wyróżnia kilka głównych modeli obywatelstwa, z których każdy akcentuje inne aspekty relacji między jednostką a wspólnotą polityczną.

Liberalne obywatelstwo

Zakłada ochronę wolności jednostki. Obywatel ma prawo do nieingerencji państwa, do autonomii i do korzystania z wolności negatywnych. W tym ujęciu nie ma obowiązku uczestnictwa – obywatel może pozostać bierny, o ile akceptuje porządek prawny⁶.

Republikańskie obywatelstwo

W tradycji republikańskiej, rozwijanej współcześnie przez Philipa Pettita, wolność oznacza brak dominacji. Obywatel jest wolny tylko wtedy, gdy nie podlega arbitralnej władzy⁷. Warunkiem wolności jest aktywność polityczna, czujność obywatelska i troska o dobro wspólne.

Obywatelstwo socjalne (Marshall)

Thomas H. Marshall wyróżnił trzy klasy praw obywatelskich:

- prawa cywilne,
- prawa polityczne,
- prawa socjalne⁸.

Pełne obywatelstwo wymaga nie tylko wolności politycznych, ale także zabezpieczeń socjalnych, które umożliwiają realny udział w życiu publicznym.

⁴ John Locke, *Two Treatises of Government* (Cambridge: CUP, 1988).

⁵ Jean-Jacques Rousseau, *Umowa społeczna* (Warszawa: PWN, 1954).

⁶ Isaiah Berlin, *Two Concepts of Liberty* (Oxford: Clarendon Press, 1958).

⁷ Philip Pettit, *Republicanism* (Oxford: Oxford University Press, 1997).

⁸ T. H. Marshall, *Citizenship and Social Class* (Cambridge: CUP, 1950).

Obywatelstwo deliberatywne

Habermas twierdzi, że demokracja powinna być oparta na racjonalnej deliberacji. Obywatel ma prawo i obowiązek uczestniczyć w *dyskursie publicznym*, kierując się argumentacją, a nie interesem partykularnym⁹.

Obywatelstwo globalne

Współczesny świat, naznaczony globalizacją, migracjami i powiązaniem transnarodowymi, wytwarza nowe formy obywatelstwa. Istnieje potrzeba myślenia ponad granicami państw narodowych – o odpowiedzialności za planetę, przyszłe pokolenia, globalne dobra wspólne.

1.4. Obywatel jako uczestnik sfery publicznej

Sfera publiczna jako przestrzeń debaty

Habermas definiuje sferę publiczną jako przestrzeń komunikacji, w której obywatele wyrażają opinie, dyskutują i wpływają na procesy decyzyjne¹⁰. Sfera publiczna wymaga:

- wolnych mediów,
- dostępu do informacji,
- pluralizmu opinii,
- równości głosu obywateli.

Uczestnictwo polityczne

Uczestnictwo obejmuje:

- udział w wyborach,
- działania w organizacjach społecznych,
- konsultacje,
- budżety obywatelskie,
- wolontariat obywatelski,
- aktywność cyfrową.

David Held twierdzi, że demokracja opiera się na „aktywnych, świadomych i refleksyjnych obywatelach”¹¹.

⁹ Jürgen Habermas, *The Theory of Communicative Action* (Boston: Beacon Press, 1984).

¹⁰ Jürgen Habermas, *Strukturalne przeobrażenia sfery publicznej* (Warszawa: Scholar, 2006).

¹¹ David Held, *Models of Democracy* (Stanford: Stanford University Press, 2006).

Sfera cyfrowa jako nowe forum obywatelskie

Rozwój Internetu przekształcił sferę publiczną. Manuel Castells zauważa, że współczesna władza często rozgrywa się w sieciach komunikacyjnych¹². Przestrzeń cyfrowa daje szanse, ale także stwarza ryzyka, takie jak dezinformacja i polaryzacja.

1.5. Obywatelstwo jako postawa moralna

Współczesne ujęcia obywatelstwa podkreślają jego wymiar etyczny. Obywatelstwo nie polega wyłącznie na korzystaniu z praw czy uczestnictwie politycznym. Jest ono również **postawą moralną**, obejmującą odpowiedzialność za wspólnotę, troskę o dobro wspólne i gotowość do współdziałania.

Odpowiedzialność

Hans Jonas podkreślał, że współczesny człowiek musi myśleć o konsekwencjach swoich działań w perspektywie przyszłych pokoleń¹³.

Solidarność

Józef Tischner wskazywał, że solidarność oznacza „bycie z drugim i dla drugiego”¹⁴. Solidarność jest zatem fundamentem spójności społecznej i demokratycznej współpracy.

Empatia i szacunek

Emmanuel Levinas twierdził, że relacja z Innym jest podstawowym doświadczeniem moralnym. Obywatelstwo wymaga zdolności do uznania godności innych uczestników wspólnoty.

Sprawiedliwość

John Rawls, w swojej teorii sprawiedliwości, kładł nacisk na bezstronność i równość zasad, które regulują życie publiczne¹⁵.

Wszystkie te komponenty wskazują, że obywatelstwo jest **praktyką etyczną**, a nie jedynie statusem formalnym.

¹² Manuel Castells, *Networks of Outrage and Hope* (Cambridge: Polity Press, 2012).

¹³ Hans Jonas, *The Imperative of Responsibility* (Chicago: University of Chicago Press, 1984).

¹⁴ Józef Tischner, *Etyka solidarności* (Kraków: Znak, 2005).

¹⁵ John Rawls, *A Theory of Justice* (Cambridge: Harvard University Press, 1971).

ROZDZIAŁ 2. Geneza i ewolucja obywatelstwa

2.1. Wprowadzenie historyczne

Historia obywatelstwa jest historią stopniowego przechodzenia od pozycji poddanego, zależnego od władcy lub wspólnoty, do pozycji podmiotu politycznego, wyposażonego w prawa, zobowiązanego do współodpowiedzialności i zdolnego do uczestnictwa w życiu publicznym. Choć współczesne wyobrażenia na temat obywatelstwa wydają się oczywiste, rozwijały się one stopniowo i były wynikiem długotrwałych przemian politycznych, społecznych, gospodarczych oraz filozoficznych.

Obywatelstwo ewoluowało w odpowiedzi na zmiany struktur władzy, rozwój prawa, przeobrażenia gospodarcze, powstawanie nowych form wspólnot politycznych i rosnącą świadomość jednostkowej podmiotowości. Jego początki wiążą się z funkcjonowaniem greckich polis, w których obywatel był nie tylko mieszkańcem, ale przede wszystkim współtwórcą ładu politycznego. Później, w Rzymie, obywatelstwo nabrało charakteru prawnego, obejmując katalog przywilejów i ochrony. W średniowieczu z kolei uległo marginalizacji, by odrodzić się wraz z renesansem, reformacją i narodzinami nowożytnych państw.

Na nowożytność przypadł proces konstituowania pojęcia praw człowieka, suwerenności ludu, rządów przedstawicielskich i konstytucjonalizmu. Rewolucje demokratyczne XVIII wieku ugruntowały przekonanie, że obywatel jest suwerenem, a państwo istnieje z jego woli. W XIX i XX wieku systemy polityczne rozszerzały obywatelstwo na kolejne grupy społeczne, prowadząc do powstania obywatelstwa powszechnego. Dzisiejsze rozumienie obywatelstwa jest efektem tego długotrwałego procesu.

We współczesnym świecie do tradycyjnych modeli obywatelstwa dołączają nowe formy: obywatelstwo cyfrowe, globalne, ekologiczne czy europejskie. Globalizacja i rozwój komunikacji cyfrowej zmieniają kontekst działania obywateli oraz wymagają nowych kompetencji, w tym odporności poznawczej, rozumienia sieci społecznych, umiejętności krytycznego myślenia i uczestnictwa w wielopoziomowych strukturach władzy.

2.2. Korzenie greckie: polis jako przestrzeń kształtowania obywatela

Pierwsze spójne koncepcje obywatelstwa pojawiły się w starożytnej Grecji. Polis – miasto-państwo – była nie tylko jednostką administracyjną, ale przede wszystkim wspólnotą polityczną, w której życie publiczne stanowiło centrum aktywności obywateli. Grecy traktowali obywatelstwo jako funkcję, proces i obowiązek. Obywatel nie był biernym podmiotem prawa; przeciwnie – jego zadaniem było uczestnictwo w rządzeniu, współdecydowanie i obrona polis.

Arystoteles określał obywatela jako tego, kto „uczestniczy w sądzie i w rządach”¹⁶. Udział w zgromadzeniu (eklezji), sprawowanie urzędów, udział w sądach ludowych –

¹⁶ Arystoteles, *Polityka*.

to wszystko stanowiło praktyki obywatelskie. Wolność była utożsamiana z możliwością działania politycznego. W polis nie istniało rozróżnienie między sferą prywatną a publiczną; życie społeczne i polityczne przenikało się wzajemnie.

Jednocześnie obywatelstwo greckie było ekskluzywne. Kobiety, niewolnicy, metojkowie (cudzoziemcy osiedleni w Atenach) byli wyłączeni z praktyk obywatelskich. Z perspektywy współczesnej demokracji jest to ograniczenie, ale dla historii idei ważne jest to, że w Grecji wykształcił się model obywatelstwa opartego na **uczestnictwie**, deliberacji i poczuciu odpowiedzialności za dobro wspólne.

Hannah Arendt, odwołując się do greckiego dziedzictwa, twierdziła, że wolność ujawnia się dopiero w działaniu publicznym. Według niej „działać” i „być wolnym” były w starożytnej Grecji pojęciami niemal synonimicznymi¹⁷. Dlatego polis była miejscem, w którym człowiek mógł objawić swoją podmiotowość.

2.3. Rzym i rozwój prawa obywatelskiego

Rzymianie przekształcili obywatelstwo, nadając mu **charakter formalnoprawny**. W przeciwieństwie do Greków, którzy koncentrowali się na aktywnym obywatelstwie politycznym, Rzymianie stworzyli system praw regulujących status jednostki w państwie. *Civitas Romana* obejmowała m.in.:

- prawo do zawierania kontraktów (*iūs commercii*),
- prawo do małżeństwa zgodnie z prawem rzymskim (*iūs conubii*),
- prawo apelacji (*provocatio ad populum*),
- ochronę przed bezprawnym działaniem urzędników,
- możliwość udziału w zgromadzeniach i sprawowania urzędów (choć dostęp był ograniczony).

Rzymskie obywatelstwo miało charakter inkluzywny: mogło być nadawane ludom podbitym i społecznościom prowincjonalnym. Proces ten zakończył edykt Karakalli z 212 r. n.e., przyznający obywatelstwo wszystkim wolnym mieszkańcom imperium¹⁸.

Dziedzictwo Rzymu jest kluczowe dla współczesności. Współczesne obywatelstwo – niezależnie od państwa – opiera się na konstrukcjach prawnych, katalogach praw i obowiązków, ochronie jednostki oraz zasadzie rządów prawa. Model ten stanowi fundament praw człowieka oraz systemów konstytucyjnych.

2.4. Obywatelstwo nowożytne: od poddanego do obywatela

Upadek feudalizmu, rozwój miast, renesans, reformacja oraz narodziny państw narodowych stworzyły warunki dla przekształcenia poddanego w obywatela. Tradycja liberalna – zapoczątkowana przez Locke’a – zakładała, że jednostka posiada naturalne

¹⁷ Hannah Arendt, *The Human Condition* (Chicago: University of Chicago Press, 1958).

¹⁸ Fergus Millar, *The Roman Empire and its Neighbours* (London: Duckworth, 1993).

prawa, których ochrona powierzona jest państwu¹⁹. Z tej perspektywy relacja między jednostką a państwem została przededefiniowana jako kontrakt, a nie relacja podległości.

Rousseau, rozwijając tradycję republikańską, twierdził, że prawdziwa wolność polega na uczestnictwie w tworzeniu *woli powszechnej*. Obywatelstwo nie ogranicza się więc do bycia chronionym przez państwo; oznacza również współtworzenie jego zasad²⁰.

W nowożytności dochodzi również do rozwoju:

- koncepcji suwerenności ludu,
- rządów parlamentarnych,
- władzy konstytucyjnej,
- sądownictwa jako gwaranta praw jednostki,
- idei powszechnych praw człowieka.

Przekształcenie to było kluczowe: obywatel przestał być poddanym władcy, a stał się uczestnikiem wspólnoty politycznej.

2.5. Rewolucje demokratyczne i narodziny obywatelstwa politycznego

Rewolucja amerykańska (1776) i rewolucja francuska (1789) wyznaczyły nowy etap w historii obywatelstwa. Dokumenty takie jak *Deklaracja Niepodległości* czy *Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela* ustanowiły nowe zasady:

- równość wobec prawa,
- suwerenność narodu,
- niealienowalne prawa jednostki,
- odpowiedzialność władzy przed obywatelami,
- wolność słowa, sumienia, zgromadzeń,
- prawo do uczestnictwa politycznego.

W XVIII i XIX wieku dochodzi do stopniowego poszerzania obywatelstwa:

- zniesienie cenzusów majątkowych,
- poszerzanie praw wyborczych,
- rozwój konstytucjonalizmu,
- upowszechnienie edukacji,
- zwiększanie roli opinii publicznej.

¹⁹ John Locke, *Two Treatises of Government* (Cambridge: CUP, 1988).

²⁰ Jean-Jacques Rousseau, *Umowa społeczna* (Warszawa: PWN, 1954).

Choć proces ten nie był równomierny – a często towarzyszyły mu konflikty, rewolucje i wojny – doprowadził do narodzin **obywatelstwa politycznego**, opartego na udziale jednostek w życiu publicznym.

2.6. Rozszerzanie obywatelstwa: inkluzja i emancypacja

XX wiek przyniósł demokratyzację obywatelstwa na niespotykaną dotąd skalę. Proces ten obejmował:

Prawa kobiet

Ruch sufrażystek doprowadził do włączenia kobiet do pełni praw politycznych (w Polsce – 1918 r.).

Zniesienie segregacji rasowej

W Stanach Zjednoczonych prawa obywatelskie Afroamerykanów zostały zagwarantowane dopiero w latach 60. XX wieku.

Procesy dekolonizacyjne

Powstanie nowych państw narodowych doprowadziło do redefinicji obywatelstwa w Azji, Afryce i Ameryce Południowej.

Rozwój państwa opiekuńczego

Thomas H. Marshall zaproponował koncepcję trzech sfer obywatelstwa: cywilnej, politycznej i socjalnej²¹, wskazując, że obywatelstwo musi obejmować również minimum warunków życia, umożliwiających realny udział w życiu wspólnoty.

Rozszerzanie obywatelstwa było procesem nie tylko prawnym, lecz także społecznym i kulturowym — obejmowało walkę o uznanie, równość, podmiotowość i reprezentację.

2.7. Obywatelstwo w epoce globalizacji i technologii

Współczesność przynosi nowe wyzwania i nowe modele obywatelstwa.

Globalizacja

Granice państw przestają być jedynym wyznacznikiem wspólnot politycznych. Pojawiają się nowe formy: obywatelstwo europejskie, transnarodowe, globalne. Jednostki uczestniczą w systemach ponadnarodowych, takich jak Unia Europejska.

Mobilność i migracje

Migracje stawiają pytania o lojalność, „wielokrotne obywatelstwa”, integrację i prawa osób migrujących. Powstają hybrydowe tożsamości, a pojęcie przynależności staje się bardziej złożone.

²¹ T. H. Marshall, *Citizenship and Social Class* (Cambridge: CUP, 1950).

Cyfryzacja i media społecznościowe

Manuel Castells wskazuje, że w erze cyfrowej struktury władzy są w znacznym stopniu kształtowane przez sieci komunikacyjne²². Nowe zjawiska obejmują:

- obywatelstwo cyfrowe,
- aktywizm internetowy,
- deliberację online,
- zagrożenia związane z dezinformacją i manipulacją.

Odpowiedzialność globalna i ekologiczna

Zmiany klimatyczne wymuszają myślenie o obywatelstwie w perspektywie ekologicznej: odpowiedzialności za planetę i przyszłe pokolenia.

Wszystkie te procesy tworzą obraz obywatelstwa jako dynamicznej, wielopoziomowej i wielowymiarowej praktyki społecznej.

ROZDZIAŁ 3. Wartości konstytutywne społeczeństwa obywatelskiego

3.1. Wolność – ujęcia filozoficzne i prawne

Wolność jest pojęciem kluczowym zarówno dla teorii polityki, jak i dla prawa, etyki oraz filozofii. Stanowi zarazem fundament i cel społeczeństwa obywatelskiego. Jej treść była przedmiotem sporów od starożytności, a w nowoczesności przyjęła formy bardziej złożone, uwarunkowane rozwojem państw narodowych, praw człowieka oraz instytucji demokratycznych.

Wolność w tradycji klasycznej, reprezentowanej przez filozofów greckich, związana była z możliwością uczestniczenia w życiu publicznym. Arystoteles wskazywał, że wolność obywatelska polega na udziale w decyzjach wspólnoty oraz współtworzeniu ładu politycznego²³. W tym sensie wolność była relacją społeczną: dostępem do przestrzeni działania i współdecydowania.

W nowożytności, szczególnie u Locke'a, wolność oznaczała przede wszystkim **brak arbitralnej ingerencji państwa**. Ochrona praw jednostki – życia, własności, autonomii – miała charakter negatywny, czyli polegający na powstrzymaniu się władzy od ingerencji²⁴.

Współczesne teorie poszerzają te ujęcia. Isaiah Berlin zaproponował rozróżnienie na **wolność negatywną** (wolność „od”) oraz **wolność pozytywną** (wolność „do”)²⁵.

²² Manuel Castells, *The Rise of the Network Society* (Oxford: Blackwell, 2010).

²³ Arystoteles, *Polityka*.

²⁴ Hannah Arendt, *The Human Condition* (Chicago: University of Chicago Press, 1958).

²⁵ Niccolò Machiavelli, *Rozważania nad pierwszym dziesięcioksięgiem historii Liviego* (Warszawa: PWN, 1996).

Pierwsza oznacza brak przeszkód w działaniu, druga – zdolność do realizacji własnych celów, często dzięki wsparciu państwa.

Tradycja republikańska, rozwijana przez Philipa Pettita, definiuje wolność jako **niepodległość dominacji**²⁶. Obywatel jest wolny wtedy, gdy nikt nie może arbitralnie wpływać na jego działania, nawet jeśli nie czyni tego aktualnie. To podejście łączy wolność z instytucjonalnymi gwarancjami ochrony przed nadużyciami władzy.

Współczesne prawo konstytucyjne wpisuje wolność w katalog praw i wolności obywatelskich, obejmujących:

- wolność słowa i wyrażania opinii,
- wolność zgromadzeń,
- wolność sumienia i religii,
- wolność zrzeszania się,
- prawo do prywatności,
- wolność przemieszczania się,
- wolność wyboru pracy i miejsca pobytu.

W społeczeństwie obywatelskim wolność umożliwia rozwój różnorodnych form aktywności, pluralizm idei oraz otwartą debatę. Jednocześnie wymaga odpowiedzialności, aby korzystanie z wolności nie prowadziło do naruszania godności innych osób ani destabilizacji wspólnoty politycznej.

3.2. Odpowiedzialność jako kategoria etyczna i społeczna

Odpowiedzialność była od starożytności traktowana jako niezbędny odpowiednik wolności. Bez odpowiedzialności wolność przekształca się w dowolność, a życie publiczne ulega degradacji. Współczesne społeczeństwa obywatelskie opierają się na przekonaniu, że jednostki muszą nie tylko korzystać ze swoich praw, ale również ponosić odpowiedzialność za skutki swoich działań – zarówno prywatnych, jak i publicznych.

Hans Jonas zwracał uwagę, że rozwój cywilizacyjny, technologiczny i polityczny wymusza nowy typ odpowiedzialności – odpowiedzialności za przyszłe pokolenia i skutki działań, które wcześniej były trudne do przewidzenia²⁷. Etyka odpowiedzialności obejmuje zatem nie tylko przestrzeganie obowiązków obywatelskich, ale także refleksję nad wpływem działań jednostkowych na dobro wspólne.

Barbara Skarga podkreślała, że odpowiedzialność wiąże się z uznaniem podmiotowości innych osób i świadomością konsekwencji własnych czynów²⁸. Jest ona elementem

²⁶ John Locke, *Two Treatises of Government* (Cambridge: CUP, 1988).

²⁷ Hans Jonas, *The Imperative of Responsibility* (Chicago: University of Chicago Press, 1984).

²⁸ Barbara Skarga, *O odpowiedzialności* (Warszawa: PWN, 2010).

relacyjnym – dotyczy relacji z innymi obywatelami oraz zobowiązań wobec wspólnoty politycznej.

W kontekście społeczeństwa obywatelskiego odpowiedzialność obejmuje:

- udział w procesach demokratycznych,
- rzetelność w debacie publicznej,
- rozróżnianie informacji rzetelnych od manipulacji,
- gotowość do współpracy mimo różnic,
- przyjmowanie perspektywy dobra wspólnego,
- troskę o przestrzeń publiczną jako wartość wspólną.

W dzisiejszym świecie odpowiedzialność nabiera także wymiaru epistemicznego. Zalew informacji, intensywność przekazów medialnych i zjawisko dezinformacji sprawiają, że odpowiedzialnością obywatelską staje się również umiejętność weryfikacji źródeł, krytycznego myślenia i świadomego uczestnictwa w komunikacji publicznej.

3.3. Solidarność jako wartość społeczna i polityczna

Solidarność jest jedną z najważniejszych wartości konstytutywnych społeczeństwa obywatelskiego. Oznacza zdolność jednostek i grup społecznych do współdziałania na rzecz dobra wspólnego, gotowość do podejmowania działań wykraczających poza interesy jednostkowe oraz uznanie wzajemnych zależności między członkami wspólnoty.

W filozofii społecznej solidarność bywa rozumiana jako etyczna relacja między „ja” a „innymi”. Józef Tischner określał ją jako „bycie z drugim i dla drugiego”, wskazując na jej antropologiczny i moralny wymiar²⁹. Solidarność nie jest emocją ani aktem jednorazowym – jest trwałym zobowiązaniem, wynikającym z rozumienia wspólnego losu i współodpowiedzialności.

W socjologii solidarność jest analizowana jako mechanizm integracji społecznej. Émile Durkheim wyróżniał dwa typy solidarności: mechaniczną i organiczną³⁰. W społeczeństwach tradycyjnych solidarność opierała się na podobieństwie jednostek (solidarność mechaniczna), natomiast w społeczeństwach nowoczesnych – na współzależności wynikającej z podziału pracy (solidarność organiczna). Ta druga forma jest kluczowa dla współczesnych demokracji.

²⁹ Józef Tischner, *Etyka solidarności* (Kraków: Znak, 2005).

³⁰ Émile Durkheim, *The Division of Labour in Society* (New York: Free Press, 1997).

W kontekście społeczeństwa obywatelskiego solidarność:

- wzmacnia kapitał społeczny,
- sprzyja współpracy między jednostkami i instytucjami,
- redukuje konflikty społeczne i polaryzację,
- umożliwia działania kolektywne,
- podtrzymuje normy zaufania i współdziałania.

Solidarność pełni także rolę polityczną. Jest podstawą dla rozwoju państwa opiekuńczego, polityk publicznych, działań antidyskryminacyjnych, a także dla ruchów społecznych, które dążą do rozszerzania obywatelstwa – zarówno w historii, jak i współczesności.

3.4. Zaufanie społeczne i kapitał społeczny

Zaufanie społeczne jest jednym z kluczowych zasobów społeczeństwa obywatelskiego. Stanowi fundament relacji międzyludzkich, ułatwia współpracę i umożliwia rozwój instytucji demokratycznych. W literaturze zaufanie bywa definiowane jako oczekiwanie, że inni będą działać w sposób przewidywalny, uczciwy i zgodny z normami społecznymi.

Robert Putnam wskazywał, że zaufanie społeczne stanowi podstawę **kapitału społecznego**, obejmującego normy współpracy, sieci relacji społecznych i poczucie wspólnoty³¹. Kapitał społeczny zwiększa efektywność działań zbiorowych, pozwala na szybszą wymianę informacji i wspiera mechanizmy samoregulacji społecznej.

Putnam rozróżniał kapitał społeczny:

- **wiązący (bonding)** – wzmacniający więzi wewnątrz grup,
- **pomostowy (bridging)** – budujący relacje między grupami.

Oba rodzaje są niezbędne, jednak ich proporcje wpływają na rozwój społeczeństwa obywatelskiego. Nadmiar kapitału wiążącego może prowadzić do zamknięcia grup, polaryzacji i tribalizacji życia publicznego.

Piotr Sztompka rozwija teorię zaufania, traktując je jako „fundament społeczeństwa”³². Zaufanie jest zarówno kategorią kulturową, jak i instytucjonalną – jego poziom zależy od jakości państwa, mediów, organizacji społecznych, a nawet edukacji. Społeczeństwa o wysokim poziomie zaufania są bardziej stabilne, lepiej funkcjonują gospodarczo i politycznie, a obywatele są bardziej skłonni do partycypacji.

³¹ Robert Putnam, *Bowling Alone* (New York: Simon & Schuster, 2000).

³² Piotr Sztompka, *Zaufanie. Fundament społeczeństwa* (Kraków: Znak, 2007).

Zaufanie ma także wymiar polityczny. Jest warunkiem legitymizacji władzy, efektywności polityk publicznych oraz zdolności instytucji do działania w sytuacjach kryzysowych. Gdy zaufanie spada, rośnie podatność na populizm, manipulację i dezinformację.

3.5. Dialog, tolerancja i kultura współistnienia

Dialog jest praktyką, która umożliwia funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego. Jürgen Habermas twierdził, że legitymizacja decyzji politycznych zależy od jakości dyskursu publicznego, a obywatele są równi wtedy, gdy mają równy dostęp do przestrzeni argumentacji³³. W tym sensie dialog jest nie tylko metodą rozwiązywania konfliktów, lecz także fundamentem demokracji deliberatywnej.

Dialog obywatelski wymaga otwartości na różnorodność, gotowości do słuchania i zdolności do przyjmowania perspektywy innych. Tolerancja – rozumiana nie jako obojętność, lecz jako uznanie godności innych i poszanowanie ich odmienności – jest warunkiem współistnienia pluralistycznej wspólnoty. Charles Taylor wskazuje, że współczesne społeczeństwa są „społeczeństwami uznania”, które wymagają od nas gotowości do respektowania różnic kulturowych, religijnych i światopoglądowych³⁴.

Kultura współistnienia obejmuje również normy komunikacyjne. Obejmuje to:

- unikanie języka nienawiści,
- oddzielanie argumentów od ataków personalnych,
- szacunek wobec faktów,
- gotowość do kompromisu,
- dbanie o jakość debat publicznych.

W społeczeństwach pluralistycznych różnice są naturalne. Problemem nie są rozbieżności poglądów, lecz brak umiejętności ich konstruktywnego przetwarzania. Dialog stanowi mechanizm, który umożliwia przekształcenie różnicy w wartość, a konflikt w energię do działania.

ROZDZIAŁ 4. Państwo demokratyczne i jego instytucje

4.1. Pojęcie demokracji: proceduralna, substancjalna, deliberatywna

Demokracja jest jednym z najbardziej wieloznacznych i dyskutowanych pojęć w naukach politycznych. Jej znaczenie zmieniało się na przestrzeni dziejów, a współczesne modele teoretyczne akcentują różne aspekty uczestnictwa, kontroli władzy, praw obywateli i jakości instytucji. W najogólniejszym sensie demokracja

³³ Jürgen Habermas, *Strukturalne przeobrażenia sfery publicznej* (Warszawa: Scholar, 2006).

³⁴ Charles Taylor, *The Politics of Recognition* (Princeton: Princeton University Press, 1994).

oznacza system polityczny, w którym **władza należy do demos**, czyli do obywateli, i jest przez nich sprawowana bezpośrednio lub pośrednio.

W literaturze wyróżnia się trzy główne ujęcia demokracji, które stanowią komplementarne perspektywy analizy.

Demokracja proceduralna

Demokracja proceduralna koncentruje się na formalnych zasadach i procedurach regulujących sprawowanie władzy. Robert Dahl określa ten model jako „poliarchię”, wskazując na konieczność istnienia:

- wolnych i uczciwych wyborów,
- wielopartyjności i konkurencji politycznej,
- wolności słowa i informacji,
- niezależnych mediów,
- prawa do organizowania się,
- instytucji kontrolujących władzę³⁵.

W tym ujęciu demokracja jest zestawem reguł, które umożliwiają obywatelom wybieranie swoich przedstawicieli i kontrolowanie ich działań. Krytycy wskazują jednak, że model proceduralny nie uwzględnia jakości decyzji ani głębszych wartości etycznych.

Demokracja substancjalna

Demokracja substancjalna podkreśla, że demokracja nie jest jedynie zbiorem procedur, lecz powinna zapewniać określone wartości i cele. W tym modelu kluczowe są:

- ochrona praw człowieka,
- równość obywateli,
- sprawiedliwość społeczna,
- godność jednostki,
- dostęp do dóbr publicznych.

Demokracja substancjalna zakłada, że system może być formalnie poprawny, ale niesprawiedliwy, a zatem nieszczerzy w swoim demokratycznym charakterze. Współczesne konstytucje wprowadzają ochronę praw i wolności nie jako dodatek, lecz jako fundament demokracji.

³⁵ Robert Dahl, *Polyarchy: Participation and Opposition* (New Haven: Yale University Press, 1971).

Demokracja deliberatywna

Demokracja deliberatywna, rozwijana przez Jürgena Habermasa, Jonathana Cohena czy Amy Gutmann, koncentruje się na jakości komunikacji publicznej. Decyzje demokratyczne powinny wynikać z **racjonalnej, inkluzywnej i publicznej deliberacji**, w której obywatele uzasadniają swoje stanowiska w sposób dostępny dla innych³⁶.

W demokracji deliberatywnej:

- argumenty mają większe znaczenie niż interesy,
- proces jest równie ważny jak rezultat,
- obywatel musi posiadać kompetencje komunikacyjne,
- instytucje publiczne muszą tworzyć warunki debaty.

Model ten znajduje zastosowanie w takich praktykach jak panele obywatelskie, budżety obywatelskie czy konsultacje społeczne.

4.2. Trójpodział władzy i zasada równowagi

Jednym z kluczowych filarów współczesnego państwa demokratycznego jest koncepcja trójpodziału władzy, sformułowana przez Monteskiusza w *O duchu praw*³⁷. Zakłada ona podział władzy na:

- władzę ustawodawczą (parlament),
- władzę wykonawczą (rząd, prezydent, administracja),
- władzę sądowniczą (sądy).

Podział ten ma zapewnić **równowagę i wzajemną kontrolę** władz, aby żadna z nich nie mogła zdobyć przewagi i przekształcić systemu w autorytarny. Monteskiusz twierdził, że „władza psuje, a władza absolutna psuje absolutnie”, dlatego instytucje muszą być zaprojektowane tak, by chronić wolność jednostki.

Władza ustawodawcza

Parlament jest organem reprezentacji społecznej. W państwach demokratycznych odpowiada za:

- stanowienie prawa,
- kontrolę nad rządem,
- uchwalanie budżetu,
- wyrażanie woli politycznej obywateli.

³⁶ Jürgen Habermas, *Between Facts and Norms* (Cambridge: MIT Press, 1996).

³⁷ Monteskiusz, *O duchu praw* (Warszawa: PWN, 1954).

Współczesne parlamenty borykają się jednak z wyzwaniami: polaryzacją, kryzysem reprezentacji, dominacją partii politycznych oraz osłabieniem roli merytorycznej debaty.

Władza wykonawcza

Władza wykonawcza koordynuje działania administracji, wdraża polityki publiczne i reaguje na sytuacje kryzysowe. W nowoczesnych demokracjach rośnie znaczenie administracji publicznej jako aparatu eksperckiego i organizacyjnego. Rządy często stają się technokratyczne, a ich skuteczność zależy od kompetencji urzędników, a nie jedynie od wyborów politycznych.

Władza sądownicza

Sądy pełnią rolę arbitra w sporach społecznych i politycznych. Chronią konstytucję, prawa jednostek i zasady rządów prawa. W demokratycznym państwie prawnym sądownictwo musi być:

- niezależne,
- bezstronne,
- apolityczne,
- transparentne.

Erozja niezależności sądów jest jednym z najpoważniejszych zagrożeń dla współczesnych demokracji, ponieważ podważa legitymizację całego systemu i narusza równowagę władz.

4.3. Konstytucja jako fundament ładu publicznego

Konstytucja stanowi najważniejszy akt prawny państwa. Określa podstawowe zasady ustroju, relacje między władzami, prawa i wolności obywatelskie oraz wartości, na których opiera się system polityczny. Jest dokumentem o szczególnej mocy prawnej – wszystkie ustawy i działania władz muszą być z nią zgodne.

Normatywny charakter konstytucji

Konstytucja wyznacza granice władzy, chroni prawa jednostki i zapewnia stabilność systemu. Jej normatywny charakter polega na tym, że określa, jak państwo ma funkcjonować, bez względu na interesy polityczne chwilowych większości parlamentarnych. Ronald Dworkin określał konstytucję jako „moral reading of law” – moralną interpretację prawa, która chroni wartości podstawowe³⁸.

Konstytucjonalizm

Konstytucjonalizm to filozofia polityczna zakładająca nadrzędność konstytucji nad władzą.

³⁸ Ronald Dworkin, *Freedom's Law: The Moral Reading of the American Constitution* (Oxford: OUP, 1996).

Obejmuje takie zasady jak:

- rządy prawa (rule of law),
- niezależność sądów,
- kontrola konstytucyjna,
- ochrona mniejszości,
- ograniczenie arbitralności władzy.

W państwach demokratycznych konstytucje gwarantują wolności obywatelskie, prawa polityczne, prawa socjalne oraz mechanizmy kontroli władzy.

Sąd konstytucyjny (Trybunał Konstytucyjny w Polsce)

Funkcjonowanie sądu konstytucyjnego jest jednym z kluczowych elementów nowoczesnych demokracji. Jego zadaniem jest:

- badanie zgodności ustaw z konstytucją,
- ochrona praw obywatelskich,
- eliminowanie niekonstytucyjnych działań władzy,
- interpretacja wartości ustrojowych.

Zdolność sądu konstytucyjnego do niezależnego działania przesądza o stabilności całego systemu politycznego. Kryzysy konstytucyjne, obserwowane w wielu krajach, pokazują, jak łatwo można naruszyć fundamenty państwa prawa.

4.4. Służba publiczna i dobro wspólne

Służba publiczna jest instytucją odpowiedzialną za realizację polityk publicznych i zaspokajanie zbiorowych potrzeb obywateli. Jej rola nie jest jedynie techniczna – ma wymiar etyczny, społeczny i polityczny.

Etyka służby publicznej

Służba publiczna wymaga:

- bezstronności,
- profesjonalizmu,
- uczciwości,
- odpowiedzialności,
- lojalności wobec państwa, a nie wobec partii politycznej.

Max Weber podkreślał, że idealny urzędnik powinien działać według „etyki odpowiedzialności”, kierując się dobrem wspólnym, a nie interesem osobistym³⁹.

Dobro wspólne jako idea polityczna

Dobro wspólne oznacza warunki społeczne, instytucjonalne i prawne, które umożliwiają rozwój jednostek i wspólnot. Nie jest sumą interesów jednostkowych, lecz wartością przekraczającą partykularne korzyści. W tradycji republikańskiej dobro wspólne pełni rolę podstawowego kryterium oceny działań władzy.

Zadania służby publicznej

Obejmują one m.in.:

- zapewnienie bezpieczeństwa publicznego,
- tworzenie warunków dla rozwoju gospodarczego,
- organizację edukacji, ochrony zdrowia i pomocy społecznej,
- zarządzanie przestrzenią publiczną,
- reagowanie w sytuacjach kryzysowych,
- realizację polityk publicznych opartych na danych i analizach.

Współczesne służby publiczne muszą działać w środowisku złożonych problemów społecznych, wymagających interdyscyplinarnej wiedzy, współpracy międzyinstytucjonalnej i adaptacyjności.

4.5. Media i sfera publiczna: rola i zagrożenia

Media odgrywają kluczową rolę w funkcjonowaniu współczesnej demokracji. Stanowią główne źródło informacji, umożliwiają debatę publiczną i pełnią funkcję kontrolną wobec władzy. Jürgen Habermas wskazywał, że media tworzą podstawową infrastrukturę sfery publicznej⁴⁰.

Funkcje mediów w demokracji

- informacyjna – dostarczanie rzetelnych danych,
- kontrolna – monitorowanie działania władzy,
- deliberacyjna – tworzenie przestrzeni debaty,
- edukacyjna – podnoszenie poziomu świadomości obywatelskiej,
- integracyjna – budowanie wspólnoty symbolicznej.

³⁹ Max Weber, *Polityka jako zawód i powołanie* (Warszawa: PWN, 1998).

⁴⁰ Jürgen Habermas, *Strukturalne przeobrażenia sfery publicznej* (Warszawa: Scholar, 2006).

Zagrożenia dla mediów w demokracji

Współczesne media funkcjonują w środowisku, które stwarza liczne zagrożenia:

- koncentracja własności mediów,
- zależność finansowa i polityczna,
- komercjalizacja przekazu,
- sensacyjność i tabloidyżacja,
- dezinformacja i fake newsy,
- polaryzacja informacyjna i tworzenie „baniek informacyjnych”.

Rozwój mediów społecznościowych radykalnie zmienił dynamikę komunikacji publicznej. Informacja stała się szybka, niezweryfikowana i podatna na manipulację. W tym kontekście konieczne jest rozwijanie kompetencji medialnych obywateli oraz wzmacnianie instytucji weryfikacji informacji.

Nowe media a demokracja

Manuel Castells wskazuje, że struktura władzy we współczesnym świecie jest w dużej mierze kształtowana przez sieci komunikacyjne⁴¹. Władza informacyjna ma potencjał wzmacniania demokracji, ale także jej osłabiania. W cyfrowej sferze publicznej kluczowe stają się:

- odporność poznawcza obywateli,
- umiejętność rozpoznawania manipulacji,
- równowaga między wolnością słowa a ochroną przed szkodliwą treścią,
- algorytmiczna transparentność.

Media są więc nie tylko kanałem komunikacji, lecz także polem rywalizacji politycznej, ekonomicznej i kulturowej.

ROZDZIAŁ 5. Obywatel w działaniu: mechanizmy partycypacji

5.1. Prawne i społeczne formy uczestnictwa obywatelskiego

Uczestnictwo obywatelskie jest jednym z kluczowych elementów życia demokratycznego. Obejmuje działania jednostek i zbiorowości, które mają na celu wpływanie na decyzje publiczne, kontrolowanie władzy oraz współtworzenie przestrzeni wspólnej. W literaturze podkreśla się, że uczestnictwo jest zarówno **prawem**,

⁴¹ Manuel Castells, *Networks of Outrage and Hope* (Cambridge: Polity Press, 2012).

jak i **praktyką społeczną**, wynikającą z określonej kultury politycznej, kompetencji obywateli oraz jakości instytucji.

Uczestnictwo formalne (instytucjonalne)

Obejmuje działania podejmowane w ramach procedur przewidzianych przez prawo, takich jak:

- udział w wyborach powszechnych,
- referenda,
- udział w konsultacjach społecznych,
- składanie petycji,
- korzystanie z prawa do informacji publicznej,
- inicjatywy obywatelskie (np. inicjatywa uchwałodawcza mieszkańców),
- udział w komisjach dialogu społecznego.

Te formy uczestnictwa są gwarantowane przez konstytucję i ustawy, a ich funkcjonowanie zależy od przejrzystości prawa, efektywności instytucji oraz równego dostępu obywateli do procedur.

Uczestnictwo nieformalne

Obejmuje działania oddolne, często spontaniczne lub organizowane w ramach sieci społecznych:

- aktywizm obywatelski,
- ruchy społeczne,
- wolontariat,
- działania lokalne,
- kampanie obywatelskie (np. informacyjne, edukacyjne, protestacyjne).

Współczesne uczestnictwo obywatelskie często przenosi się do przestrzeni cyfrowej – w formie e-petycji, kampanii internetowych, organizacji wydarzeń, grup dyskusyjnych. Badacze zwracają uwagę, że formy te wzmacniają demokrację, ale mogą również prowadzić do polaryzacji i powierzchownego zaangażowania, jeśli nie są osadzone w stabilnych instytucjach.

Determinanty uczestnictwa

Uczestnictwo obywatelskie zależy od:

- poziomu wykształcenia,
- poczucia sprawczości politycznej (political efficacy),

- kapitału społecznego,
- jakości instytucji publicznych,
- zaufania do państwa,
- sytuacji ekonomicznej,
- tradycji kulturowych,
- dostępności informacji.

Badania Pippa Norrisa i Sidney'a Verby wskazują, że uczestnictwo zwiększa się, gdy obywatele mają zasoby (czas, wiedzę, pieniądze), motywacje oraz okazje, czyli instytucjonalne możliwości działania⁴².

5.2. Budżet obywatelski jako narzędzie współdecydowania

Budżet obywatelski jest jednym z najbardziej rozwiniętych narzędzi partycypacji współczesnych demokracji lokalnych. Polega na tym, że mieszkańcy mogą zgłaszać projekty dotyczące wydatkowania części budżetu samorządu, a następnie głosować na najlepsze propozycje. Mechanizm ten ma charakter procesualny, obejmując:

- diagnozę potrzeb,
- zgłaszanie propozycji,
- dyskusję i konsultacje,
- weryfikację formalną,
- głosowanie,
- realizację wybranych projektów.

Znaczenie budżetu obywatelskiego

Budżet obywatelski:

- wzmacnia zaangażowanie obywateli,
- buduje kulturę dialogu publicznego,
- zwiększa transparentność finansów publicznych,
- rozwija wiedzę mieszkańców o funkcjonowaniu samorządu,
- uczy współpracy między różnymi grupami interesu,
- pozwala na realizację inicjatyw odpowiadających realnym potrzebom lokalnym.

⁴² Sidney Verba, Kay Lehman Schlozman, Henry E. Brady, *Voice and Equality* (Cambridge: Harvard University Press, 1995).

Jego geneza sięga Porto Alegre w Brazylii (lata 80.), gdzie stał się narzędziem walki z nierównościami i wzmocnienia demokracji lokalnej⁴³. W Europie i w Polsce budżet obywatelski jest stosowany głównie jako narzędzie aktywizacji społecznej i zwiększania przejrzystości działania samorządów.

Wyzwania i krytyka

Budżet obywatelski nie jest pozbawiony ograniczeń:

- niska frekwencja może wypaczać decyzje,
- dominacja grup interesu może prowadzić do nierównowagi,
- projekty mogą mieć zbyt małą skalę, aby rozwiązać główne problemy miasta,
- brak edukacji obywatelskiej ogranicza jakość zgłaszanych propozycji.

Mimo to badacze zgodnie wskazują, że budżet obywatelski jest jednym z najskuteczniejszych narzędzi zwiększania partycypacji, podnoszenia jakości dialogu społecznego i wzmocniania legitymizacji decyzji publicznych.

5.3. Konsultacje społeczne, petycje i inicjatywy uchwałodawcze

Konsultacje społeczne

Konsultacje społeczne to proces dialogu między administracją a obywatelami, którego celem jest uzyskanie opinii, uwag, propozycji i informacji dotyczących projektowanych decyzji. Konsultacje mogą być:

- obligatoryjne (wynikające z prawa),
- fakultatywne (inicjowane przez władze),
- otwarte (dla wszystkich mieszkańców),
- zamknięte (dla wybranych grup interesariuszy).

W literaturze podkreśla się, że konsultacje są skuteczne, gdy są:

- **transparentne** – jasne zasady, harmonogram, dostęp do materiałów,
- **inkluzywne** – dostępne dla różnych grup społecznych,
- **realne** – gdy opinie obywateli mają wpływ na decyzje,
- **merytoryczne** – oparte na danych, analizach, warsztatach.

⁴³ Gianpaolo Baiocchi, *Participation and the Political* (Stanford: Stanford University Press, 2005).

Petycje

Petycja jest jednym z najstarszych narzędzi partycypacji – obywatele kierują swoje postulaty do władzy, która ma obowiązek ich rozpatrzenia. Współczesne systemy umożliwiają składanie petycji elektronicznych, co zwiększa dostępność tego narzędzia.

Petycje mogą:

- inicjować nowe regulacje,
- wpływać na decyzje administracyjne,
- zwracać uwagę opinii publicznej na problemy społeczne,
- mobilizować społeczności lokalne.

Inicjatywa uchwałodawcza mieszkańców

W wielu państwach obywatele mogą wносить projekty uchwał pod obrady rady gminy lub rady miasta. Inicjatywa ta ma znaczenie symboliczne i praktyczne, ponieważ:

- wzmacnia sprawczość obywateli,
- uczy tworzenia prawa,
- zmusza radnych do rozpatrzenia konkretnych problemów.

Badania pokazują, że inicjatywy obywatelskie są skuteczne wtedy, gdy są poprzedzone debatą, edukacją prawną i organizacją społeczności⁴⁴.

5.4. Uczestnictwo w przestrzeni cyfrowej

Rozwój technologii informacyjnych radykalnie przekształcił sposób uczestnictwa obywatelskiego. Internet stał się przestrzenią deliberacji, mobilizacji i aktywizmu. Jednocześnie otworzył nowe pola manipulacji, polaryzacji i dezinformacji.

E-partycypacja

E-partycypacja obejmuje:

- platformy konsultacji społecznych online,
- głosowania elektroniczne,
- e-petycje,
- budżet obywatelski online,
- cyfrową komunikację między mieszkańcami a samorządem.

⁴⁴ Archon Fung, *Empowered Participation* (Princeton: Princeton University Press, 2004).

W literaturze wskazuje się, że e-partycypacja zwiększa dostępność narzędzi demokratycznych, ale wymaga równocześnie odpowiedniego poziomu kompetencji cyfrowych obywateli⁴⁵.

Media społecznościowe jako przestrzeń polityczna

Media społecznościowe:

- umożliwiają szybkie tworzenie ruchów obywatelskich,
- wzmacniają oddolną mobilizację,
- ułatwiają organizowanie protestów,
- pozwalają na tworzenie nowych form wspólnot.

Jednocześnie niosą zagrożenia:

- tworzenie baniek informacyjnych,
- algorytmiczna polaryzacja,
- dezinformacja,
- manipulacja emocjonalna,
- radykalizacja poglądów.

Manuel Castells zauważa, że „władza rozgrywa się w sieciach komunikacji”, co oznacza, że uczestnictwo obywatelskie coraz częściej zależy od umiejętności świadomego korzystania z mediów społecznościowych⁴⁶.

Odpowiedzialność cyfrowa

We współczesnej demokracji odpowiedzialność obejmuje również:

- świadome udostępnianie informacji,
- weryfikację treści,
- przeciwdziałanie mowie nienawiści,
- ochronę prywatności,
- budowanie kultury dialogu online.

Obywatelstwo cyfrowe staje się integralnym elementem obywatelstwa jako takiego.

⁴⁵ Stephen Coleman, *How Voters Feel* (Cambridge: CUP, 2013).

⁴⁶ Manuel Castells, *Communication Power* (Oxford: OUP, 2009).

5.5. Partycypacja młodzieży: rady młodzieżowe, panele obywatelskie

Młodzież stanowi grupę o szczególnym znaczeniu dla przyszłości demokracji. Jej uczestnictwo w życiu publicznym jest nie tylko wskaźnikiem zdrowia demokracji, lecz także inwestycją w długofalowy rozwój społeczeństwa obywatelskiego.

Rady młodzieżowe

Rady młodzieżowe funkcjonują jako ciała doradczo-opiniotwórcze przy jednostkach samorządu terytorialnego. Ich cele obejmują:

- reprezentowanie interesów młodych mieszkańców,
- doradzanie władzom lokalnym,
- inicjowanie projektów młodzieżowych,
- organizację wydarzeń społecznych, edukacyjnych i kulturalnych,
- rozwój kompetencji liderów młodzieżowych,
- tworzenie przestrzeni dialogu między młodymi a decydentami.

Badania OECD wskazują, że rady młodzieżowe zwiększają poczucie sprawczości młodych ludzi, budują kapitał społeczny i sprzyjają rozwojowi kultury uczestnictwa⁴⁷.

Panele obywatelskie z udziałem młodzieży

Panele obywatelskie umożliwiają młodzieży udział w deliberacji nad konkretnymi problemami społecznymi. Wyróżniają się:

- reprezentatywnością,
- pogłębioną debatą,
- udziałem ekspertów,
- wypracowywaniem rekomendacji.

Włączenie młodzieży do paneli obywatelskich:

- wzmacnia kompetencje deliberacyjne,
- uczy racjonalnej argumentacji,
- rozwija myślenie krytyczne,
- buduje wrażliwość społeczną,
- zwiększa trwałe zaangażowanie obywatelskie.

⁴⁷ OECD, *Youth Empowerment and Participation* (Paris: OECD Publishing, 2020).

Wyzwania partycypacji młodzieży

Należą do nich:

- brak wiedzy o funkcjonowaniu instytucji,
- niedostateczne wsparcie ze strony dorosłych decydentów,
- brak narzędzi komunikacyjnych dostosowanych do młodzieży,
- niski poziom zaufania młodych do instytucji publicznych,
- ryzyko instrumentalizacji młodzieży przez aktorów politycznych.

W tym kontekście niezwykle ważna jest edukacja obywatelska, która rozwija wiedzę, kompetencje i postawy niezbędne do świadomego uczestnictwa.

ROZDZIAŁ 6. Etyka życia publicznego

6.1. Odpowiedzialność moralna w sferze publicznej

Etyka życia publicznego jest jednym z kluczowych komponentów stabilnej i odpornej demokracji. Oznacza stosowanie norm moralnych w sferze politycznej, administracyjnej, medialnej i społecznej. W społeczeństwie obywatelskim odpowiedzialność moralna staje się nie tylko kwestią indywidualnego sumienia, lecz także obowiązkiem wobec wspólnoty politycznej. Jak podkreśla Max Weber, „etyka odpowiedzialności” wymaga świadomości skutków własnych działań oraz gotowości do ich poniesienia⁴⁸.

Życie publiczne charakteryzuje się szczególną widocznością, a decyzje podejmowane przez aktorów publicznych mają konsekwencje dla szerokiej zbiorowości. Dlatego normy etyczne muszą być bardziej rygorystyczne niż w sferze prywatnej. W literaturze etycznej wskazuje się, że odpowiedzialność w sferze publicznej obejmuje trzy obszary:

1. **Odpowiedzialność wobec prawa** – działanie zgodne z normami prawnymi, w tym zasadą legalizmu i rządów prawa.
2. **Odpowiedzialność wobec wartości** – zgodność działań z wartościami demokracji, takimi jak godność, wolność i równość.
3. **Odpowiedzialność wobec społeczeństwa** – podejmowanie decyzji z uwzględnieniem dobra wspólnego, a nie interesów partykularnych.

Hannah Arendt wskazuje, że jednym z największych zagrożeń dla etyki życia publicznego jest banalizacja zła, czyli działanie bez refleksji i osobistej

⁴⁸ Max Weber, *Polityka jako zawód i powołanie* (Warszawa: PWN, 1998).

odpowiedzialności⁴⁹. Administracja, polityka i media mogą stać się przestrzeniami, w których powtarzalność procedur prowadzi do utraty wrażliwości moralnej.

Współczesne demokracje potrzebują aktorów, którzy potrafią łączyć wiedzę, kompetencje społeczne i moralną odpowiedzialność. W przeciwnym razie instytucje publiczne tracą legitymizację, a życie społeczne ulega degradacji.

6.2. Manipulacja, hejt i dezinformacja – analiza etyczna

Współczesna przestrzeń publiczna, zwłaszcza cyfrowa, jest szczególnie podatna na manipulację, polaryzację i dezinformację. Te zjawiska stanowią poważne zagrożenie dla deliberacji, jakości debaty publicznej oraz zaufania społecznego.

Manipulacja informacyjna

Manipulacja polega na celowym wpływaniu na opinie lub zachowania jednostek poprzez selektywne, zniekształcone lub nieprawdziwe informacje. Jak zauważa Noam Chomsky, manipulacja medialna może działać subtelnie — poprzez dobór tematów, sposób narracji, kontekst, a nawet kolejność informacji⁵⁰.

W ujęciu etycznym manipulacja jest sprzeczna z:

- godnością człowieka,
- zasadą autonomii,
- uczciwością komunikacji publicznej,
- założeniami demokracji deliberatywnej.

Manipulacja podważa zdolność obywateli do podejmowania świadomych decyzji i osłabia fundamenty wspólnoty politycznej.

Hejt (mowa nienawiści)

Hejt jest aktem komunikacyjnym, którego celem jest poniżenie, zastraszenie lub wykluczenie drugiej osoby. Ma charakter destrukcyjny zarówno na poziomie indywidualnym, jak i społecznym. Jego skutki obejmują:

- wzrost polaryzacji,
- zaburzenie komunikacji,
- normalizację agresji,
- niszczenie zaufania,
- osłabienie zaangażowania obywatelskiego.

⁴⁹ Hannah Arendt, *Eichmann w Jerozolimie* (Warszawa: Prószyński i S-ka, 2000).

⁵⁰ Noam Chomsky, *Media Control* (New York: Seven Stories Press, 2002).

Etyka życia publicznego zakłada poszanowanie godności drugiej osoby, nawet jeśli reprezentuje ona odmienne poglądy. Mowa nienawiści zamyka przestrzeń dialogu i prowadzi do „odczłowieczenia” przeciwników politycznych, co z kolei może prowadzić do przemocy symbolicznej lub fizycznej.

Dezinformacja

Dezinformacja jest świadomym tworzeniem i rozpowszechnianiem fałszywych treści w celu osiągnięcia korzyści politycznych, ekonomicznych lub społecznych. Według badań Davida Lazer’a dezinformacja ma trzy główne cechy:

- jest celowa,
- jest fałszywa,
- jej celem jest wpłynięcie na odbiorcę w określonym kierunku⁵¹.

Dezinformacja jest poważnym zagrożeniem dla demokracji, ponieważ:

- zakłóca procesy decyzyjne,
- wzmacnia populizm,
- podważa zaufanie do instytucji,
- niszczy jakość debaty publicznej.

W dobie mediów społecznościowych dezinformacja rozprzestrzenia się znacznie szybciej niż informacje prawdziwe. Badania MIT (Vosoughi, Roy i Aral) pokazują, że fałszywe wiadomości rozchodzą się szybciej i szerzej niż prawdziwe, głównie dlatego, że są bardziej emocjonalne i sensacyjne⁵².

6.3. Empatia i odpowiedzialność komunikacyjna

Empatia jest podstawową wartością etyczną, umożliwiającą zrozumienie perspektywy drugiej osoby. Emmanuel Levinas wskazuje, że spotkanie z innym rodzi zobowiązanie moralne – odpowiedzialność za jego dobro⁵³. W życiu publicznym empatia oznacza zdolność do wysłuchania, rozumienia i uznania odmienności.

Etyka komunikacji

Jürgen Habermas twierdzi, że komunikacja powinna opierać się na zasadzie szczerości, prawdziwości i wzajemnego szacunku.

⁵¹ David M. Lazer et al., „The Science of Fake News”, *Science* 359, no. 6380 (2018).

⁵² Soroush Vosoughi, Deb Roy, Sinan Aral, „The Spread of True and False News Online”, *Science* 359 (2018)

⁵³ Emmanuel Levinas, *Totality and Infinity* (Pittsburgh: Duquesne University Press, 1969).

„Dyskurs idealny” wymaga:

- równości uczestników,
- braku przymusu,
- racjonalności argumentów,
- gotowości do zmiany stanowiska⁵⁴.

W praktyce oznacza to, że komunikacja publiczna musi być:

- **transparentna,**
- **uczciwa,**
- **szanująca godność drugiej osoby,**
- **skierowana na zrozumienie, a nie na zwycięstwo retoryczne.**

Empatia w polityce i administracji

Empatia w życiu publicznym nie oznacza rezygnacji z zasad czy twardych decyzji. Oznacza:

- rozpoznanie potrzeb różnych grup społecznych,
- dostosowanie języka komunikacji,
- unikanie stygmatyzacji i uprzedzeń,
- gotowość do dialogu nawet w sytuacji konfliktu,
- wrażliwość na skutki działań politycznych.

Etyczna komunikacja jest warunkiem zachowania stabilności społecznej oraz budowania kultury dialogu.

6.4. Kultura sporu i standardy debaty publicznej

Demokracja nie polega na zgodzie, lecz na umiejętności prowadzenia sporów w sposób cywilizowany. Kultura sporu oznacza zdolność społeczeństwa do konfrontowania różnych idei bez naruszania godności drugiej strony. Jest to fundament odporności społecznej oraz warunek rozwoju społeczeństwa obywatelskiego.

Normy debaty publicznej

W literaturze wyróżnia się kilka standardów debaty publicznej:

1. **Argumentacja merytoryczna**, nie ad personam.
2. **Oparcie na faktach**, danych i rzetelnych źródłach.

⁵⁴ Jürgen Habermas, *Theory of Communicative Action* (Boston: Beacon Press, 1984).

3. **Uznanie legitymacji oponenta** – nie negowanie jego prawa do własnego stanowiska.
4. **Transparentność intencji** – jasne określanie interesów i motywacji.
5. **Ograniczenie emocjonalności** – unikanie języka, który pobudza agresję.

Współczesne media, zwłaszcza społecznościowe, utrudniają prowadzenie sporów w sposób racjonalny. Algorytmy wzmacniają treści polaryzujące, a szybkie tempo komunikacji sprzyja uproszczeniom i radykalnym skrótom myślowym.

Zanik kultury sporu a kryzys demokracji

Brak kultury sporu prowadzi do:

- tribalizacji społeczeństwa (podział na „plemiona”),
- polaryzacji afektywnej (niechęć, a nawet nienawiść do oponentów),
- erozji zaufania do instytucji,
- wzrostu populizmu i teorii spiskowych,
- osłabienia jakości deliberacji publicznej.

Chantal Mouffe zwraca uwagę, że demokracja potrzebuje „agonizmu”, czyli konfliktu opartego na uznaniu oponenta za przeciwnika, a nie wroga⁵⁵. Normalizacja wrogości niszczy demokrację.

6.5. Komunikacja bez przemocy jako model dialogu

Komunikacja bez przemocy (Nonviolent Communication – NVC) opracowana przez Marshalla Rosenberga stanowi model komunikacji opartej na empatii, zrozumieniu i szacunku. Choć jej geneza dotyczy relacji interpersonalnych, NVC coraz częściej znajduje zastosowanie w przestrzeni publicznej, w mediacjach społecznych, dialogu obywatelskim i edukacji.

Założenia komunikacji bez przemocy

NVC opiera się na czterech elementach:

1. **Obserwacja** – formułowanie wypowiedzi bez ocen i interpretacji.
2. **Uczucia** – wyrażanie emocji bez obwiniania innych.
3. **Potrzeby** – identyfikacja wartości i potrzeb stojących za emocjami.
4. **Prośby** – formułowanie konkretnej, realistycznej propozycji działania.

⁵⁵ Chantal Mouffe, *The Democratic Paradox* (London: Verso, 2000).

Model ten promuje język, który:

- buduje zrozumienie,
- zmniejsza konflikt,
- zwiększa szanse na porozumienie,
- chroni godność uczestników dialogu.

NVC w życiu publicznym

W przestrzeni publicznej komunikacja bez przemocy może:

- poprawiać jakość debat,
- redukować agresję słowną,
- przeciwdziałać polaryzacji,
- wzmacniać dialog obywatelski,
- wspierać procesy decyzyjne,
- budować zaufanie społeczne.

Włączenie NVC do edukacji obywatelskiej i praktyk partycypacji wzmacnia kulturę demokratyczną, rozwija kompetencje komunikacyjne i zwiększa odporność na manipulacje.

ROZDZIAŁ 7. Edukacja obywatelska: teorie i praktyki

7.1. Teoretyczne podstawy edukacji obywatelskiej

Edukacja obywatelska jest jednym z fundamentów nowoczesnych demokracji. Jej celem jest przygotowanie jednostek do odpowiedzialnego uczestnictwa w życiu publicznym poprzez rozwijanie wiedzy, kompetencji społecznych i postaw obywatelskich. W ujęciu klasycznym edukacja obywatelska była związana przede wszystkim z przekazywaniem wiedzy o funkcjonowaniu instytucji publicznych. Współczesne podejścia idą jednak znacznie dalej, obejmując rozwój refleksyjności, empatii, odporności poznawczej oraz zdolności do podejmowania działań zbiorowych.

Korzenie klasyczne

Pierwsze koncepcje edukacji obywatelskiej pojawiały się już w starożytności. Arystoteles twierdził, że „państwo istnieje dzięki wychowaniu”, a celem edukacji jest kształtowanie cnót obywatelskich niezbędnych do życia w polis⁵⁶. Demokracja ateńska

⁵⁶ Arystoteles, *Polityka*.

wymagała od obywateli nie tylko wiedzy, lecz także praktykowania debat, argumentacji i troski o dobro wspólne.

Nowożytny fundamenty edukacji obywatelskiej

W okresie nowożytnym myśliciele tacy jak John Locke, Rousseau czy Kant podkreślali rolę edukacji jako narzędzia rozwoju autonomii jednostki oraz świadomego podporządkowania się zasadom wspólnoty politycznej. W tym czasie kształtowały się dwa podstawowe podejścia:

- **liberalne**, koncentrujące się na prawach jednostki i rozwoju krytycznego myślenia,
- **republikańskie**, akcentujące obowiązki, cnoty obywatelskie i udział w życiu publicznym.

Te tradycje wciąż są obecne w modelach współczesnej edukacji obywatelskiej.

Tradycja pedagogiczna w Polsce

Już Bogdan Nawroczyński wskazywał, że wychowanie obywatelskie powinno łączyć wiedzę o państwie z kształtowaniem charakteru oraz etosu współżycia społecznego⁵⁷. Z kolei Florian Znaniecki podkreślał rolę kultury i norm społecznych w procesie kształtowania obywateli².

W polskiej tradycji pedagogicznej duże znaczenie odgrywa koncepcja **wychowania przez działanie**, inspirowana szkołą pracy Heleny Radlińskiej. Radlińska twierdziła, że edukacja obywatelska wymaga aktywności i zaangażowania w życie wspólnoty⁵⁸.

Współczesne teorie

W XXI wieku edukacja obywatelska jest analizowana na gruncie pedagogiki, socjologii, filozofii polityki oraz psychologii społecznej. Do najważniejszych koncepcji należą:

- **pedagogika krytyczna** (Paulo Freire) – edukacja jako emancypacja i krytyczna analiza struktur władzy⁵⁹;
- **edukacja transformatywna** (Jack Mezirow) – przemiana schematów myślowych pod wpływem refleksji⁶⁰;
- **edukacja międzykulturowa** – przygotowanie do życia w społeczeństwach zróżnicowanych;
- **edukacja medialna i cyfrowa** – rozwijanie kompetencji w zakresie krytycznego myślenia i analizy informacji;

⁵⁷ Bogdan Nawroczyński, *Zasady nauczania* (Warszawa: PWN, 1957)

⁵⁸ Bogdan Nawroczyński, *Zasady nauczania* (Warszawa: PWN, 1957).

⁵⁹ Paulo Freire, *Pedagogy of the Oppressed* (New York: Continuum, 1970).

⁶⁰ Jack Mezirow, *Transformative Dimensions of Adult Learning* (San Francisco: Jossey-Bass, 1991).

- **edukacja dla demokracji deliberatywnej** – rozwój umiejętności dialogu, argumentacji i słuchania.

Wspólnym elementem tych koncepcji jest przekonanie, że obywatelstwo jest procesem dynamicznym, wymagającym nie tylko wiedzy, lecz także praktyki i refleksji.

7.2. Kompetencje obywatelskie XXI wieku

Polscy badacze edukacji obywatelskiej wskazują, że kompetencje obywatelskie należy rozumieć szeroko – jako zespół wiedzy, umiejętności, postaw i dyspozycji, które umożliwiają jednostce świadome, aktywne i odpowiedzialne uczestnictwo w życiu publicznym. W literaturze wyróżnia się kilka kategorii kompetencji, które zyskują szczególne znaczenie w XXI wieku.

Kompetencje poznawcze

Obejmują:

- znajomość instytucji demokratycznych,
- rozumienie procesów politycznych,
- zdolność analizy i interpretacji informacji,
- rozumienie praw i obowiązków obywatela,
- podstawy ekonomii, prawa i polityk publicznych.

W dobie dezinformacji szczególną rolę odgrywa umiejętność krytycznego myślenia i selekcji źródeł.

Kompetencje społeczne

Obejmują m.in.:

- zdolność do współpracy i pracy zespołowej,
- komunikację interpersonalną,
- empatię,
- umiejętność prowadzenia sporów w sposób konstruktywny,
- zdolność do negocjacji i mediacji.

Współczesne demokracje wymagają, aby obywatele potrafili działać w zróżnicowanych grupach i znajdowali wspólny język mimo różnic.

Kompetencje emocjonalne i etyczne

Obejmują:

- samoregulację emocji,
- odpowiedzialność,

- uczciwość,
- szacunek dla innych,
- dbałość o dobro wspólne.

Badania psychologiczne pokazują, że kompetencje emocjonalne są równie ważne jak wiedza, szczególnie w kontekście polaryzacji i konfliktów społecznych⁶¹.

Kompetencje cyfrowe

Obejmują:

- umiejętność korzystania z narzędzi cyfrowych,
- ocenę wiarygodności treści,
- rozpoznawanie manipulacji,
- bezpieczeństwo cyfrowe,
- uczestnictwo w e-partycypacji.

Wraz z cyfryzacją życia publicznego kompetencje te stają się niezbędne.

7.3. Modele edukacji transformatywnej

Edukacja transformatywna (transformative learning) odgrywa kluczową rolę w nowoczesnej edukacji obywatelskiej. Jej celem jest **zmiana schematów myślenia i działania**, które wpływają na sposób rozumienia świata i uczestnictwo w życiu społecznym.

Jack Mezirow: zmiana ram interpretacyjnych

Jack Mezirow stworzył teorię edukacji transformatywnej, która zakłada, że uczący się przetwarza swoje „ramy odniesienia”, czyli zbiór przekonań i schematów interpretacyjnych⁶². Proces ten obejmuje:

- krytyczną refleksję,
- dialog,
- analizę własnych doświadczeń,
- konfrontację z nowymi perspektywami.

Edukacja obywatelska wykorzystuje ten model do kształtowania świadomych, refleksyjnych i odpowiedzialnych obywateli.

⁶¹ Daniel Goleman, *Emotional Intelligence* (New York: Bantam Books, 1995).

⁶² Jack Mezirow, *Learning as Transformation* (San Francisco: Jossey-Bass, 2000).

W polskiej refleksji pedagogicznej dominują podejścia, które łączą teorię z praktyką oraz zakładają, że obywatelstwo musi być rozumiane jako proces rozwojowy, często transformatywny.

Model krytyczny

Wojciech J. Burszta i Lech Witkowski podkreślają, że edukacja obywatelska powinna rozwijać:

- zdolność krytycznej analizy,
- refleksję nad strukturami władzy,
- świadomość własnej roli społecznej⁶³.

Pedagogika krytyczna w Polsce akcentuje potrzebę demaskowania manipulacji i stereotypów oraz uczenia młodych ludzi odporności na presję grupową i medialną.

Model humanistyczny

Bogusław Śliwerski wskazuje, że edukacja powinna koncentrować się na rozwoju osoby jako podmiotu wolnego, odpowiedzialnego moralnie i zdolnego do samostanowienia⁶⁴. W tym ujęciu edukacja obywatelska obejmuje rozwój:

- poczucia godności,
- samodzielności myślenia,
- świadomości własnych praw.

Model praktyczny – „uczenie przez działanie”

Wywodzący się z tradycji Radlińskiej model zakłada:

- uczestnictwo w projektach społecznych,
- pracę metodą projektu,
- debaty,
- symulacje procesów demokratycznych,
- wolontariat młodzieżowy.

Jest to model dominujący w polskiej edukacji nieformalnej i działaniach organizacji pozarządowych.

⁶³ Wojciech J. Burszta, *Kulturowa teoria polityki* (Warszawa: Scholar, 2013).

⁶⁴ Bogusław Śliwerski, *Współczesne teorie wychowania* (Kraków: Impuls, 2011).

Paulo Freire wskazywał, że edukacja ma wymiar polityczny. Jej celem jest uwrażliwienie na nierówności, demaskowanie struktur władzy oraz rozwijanie poczucia sprawczości⁶⁵.

W pedagogice krytycznej kluczowe są:

- dialog,
- autonomia uczącego się,
- świadomość społeczna,
- aktywność na rzecz zmian społecznych.

Edukacja oparta na doświadczeniu

John Dewey uważał, że najlepsza edukacja obywatelska opiera się na praktyce i doświadczeniu⁶⁶. Szkoła ma być „małą demokracją”, w której uczniowie uczą się współpracy, odpowiedzialności i podejmowania decyzji.

Edukacja deliberatywna

W tym modelu kluczowe jest:

- prowadzenie debat,
- analiza argumentów,
- poszukiwanie konsensu,
- uczenie się poprzez dialog.

Edukacja deliberatywna przygotowuje do uczestnictwa w demokracji deliberatywnej Habermasa.

7.4. Triada: szkoła – rodzina – organizacje społeczne

Edukacja obywatelska nie jest zadaniem jednej instytucji. Jej efektywność zależy od współdziałania trzech środowisk, które oddziałują na młodych ludzi.

Polscy badacze są zgodni: **edukacja obywatelska jest skuteczna tylko jako proces międzysektorowy**, obejmujący szkołę, rodzinę i środowiska społeczne.

Szkoła

Szkoła jest podstawową instytucją edukacyjną i pełni kluczową rolę w kształtowaniu kompetencji obywatelskich.

⁶⁵ Paulo Freire, *Education for Critical Consciousness* (New York: Seabury Press, 1974).

⁶⁶ John Dewey, *Democracy and Education* (New York: Macmillan, 1916).

Jej zadania obejmują:

- przekazywanie wiedzy o demokracji,
- rozwijanie umiejętności argumentacji,
- prowadzenie samorządności uczniowskiej,
- organizowanie debat i projektów społecznych, symulacji parlamentarnych, rad uczniowskich.

Według Iwony Chmury-Rutkowskiej szkoła powinna być „laboratorium demokracji”, w którym młodzież doświadcza demokracji, a nie tylko o niej słyszy⁶⁷.

Badania UNESCO wskazują, że szkoły, które stosują podejście partycypacyjne, osiągają najwyższą skuteczność w kształtowaniu postaw obywatelskich⁶⁸.

Rodzina

Rodzina jest pierwszym środowiskiem, które kształtuje:

- wartości,
- normy społeczne,
- postawy wobec innych,
- styl komunikacji,
- zaufanie społeczne.

W rodzinach o wysokim poziomie dialogu i zaufania częściej rozwijają się postawy prospołeczne i obywatelskie.

Rodzina kształtuje fundamenty:

- zaufania,
- kultury dialogu,
- postaw prospołecznych,
- norm współżycia społecznego.

Badania Marii Mendel wskazują, że styl komunikacji rodzinnej ma kluczowe znaczenie dla rozwoju kompetencji społecznych i obywatelskich⁶⁹.

⁶⁷ Iwona Chmura-Rutkowska, *Szkoła wobec wyzwań współczesności* (Poznań: UAM, 2014).

⁶⁸ UNESCO, *Learning to Live Together* (Paris: UNESCO, 2015).

⁶⁹ Maria Mendel, *Pedagogika miejsca* (Gdańsk: UG, 2011).

Organizacje społeczne

Organizacje pozarządowe są „trzecim filarem” edukacji obywatelskiej. Oferują:

- przestrzeń działania,
- doświadczenie społecznej sprawczości,
- możliwość współpracy w różnorodnych grupach,
- edukację nieformalną,
- kampanie obywatelskie.

Według Tomasza Schimanka sektor obywatelski w Polsce odgrywa kluczową rolę w rozwijaniu aktywności młodzieży⁷⁰.

Organizacje pozarządowe odgrywają kluczową rolę w:

- umożliwianiu młodzieży działania w realnych projektach,
- rozwijaniu kompetencji liderek,
- budowaniu kapitału społecznego,
- promowaniu wolontariatu,
- prowadzeniu edukacji nieformalnej.

Współpraca między szkołą a organizacjami społecznymi zwiększa efektywność edukacji obywatelskiej, ponieważ łączy teorię z praktyką.

7.5. Edukacja międzypokoleniowa i lifelong learning

Współczesna edukacja obywatelska nie ogranicza się do wieku szkolnego. Obywatelstwo jest procesem trwającym całe życie i obejmuje wszystkie generacje.

W polskiej refleksji pedagogicznej rośnie znaczenie edukacji obywatelskiej jako procesu trwającego przez całe życie.

Edukacja międzypokoleniowa

Henryka Kwiatkowska wskazuje, że edukacja międzypokoleniowa wzmacnia:

- solidarność społeczną,
- wymianę doświadczeń,
- współpracę w lokalnych społecznościach⁷¹.

⁷⁰ Tomasz Schimank, *Trzeci sektor w Polsce* (Warszawa: ISP, 2010).

⁷¹ Henryka Kwiatkowska, *Międzypokoleniowość w edukacji* (Warszawa: UW, 2016).

Programy międzypokoleniowe redukują izolację społeczną i budują zaufanie, co jest fundamentem społeczeństwa obywatelskiego.

Edukacja międzypokoleniowa oznacza także tworzenie przestrzeni, w której osoby młode i starsze mogą:

- współtworzyć projekty społeczne,
- uczyć się od siebie,
- budować więzi i solidarność międzygeneracyjną.

Badania wskazują, że programy międzypokoleniowe zmniejszają izolację społeczną, wzmacniają zaufanie i rozwijają kompetencje społeczne⁷².

Uczenie się przez całe życie - Lifelong learning

Według Zbigniewa Kwiecińskiego edukacja obywatelska musi być procesem ciągłym, ponieważ:

- zmieniają się technologie,
- zmieniają się instytucje,
- zmieniają się wyzwania społeczne⁷³.

Również Rada Europy i UNESCO podkreślają, że edukacja obywatelska musi być procesem ciągłym. Obejmuje:

- kursy i szkolenia dla dorosłych,
- edukację medialną,
- rozwój kompetencji cyfrowych,
- aktywizm społeczny,
- edukację nieformalną w społecznościach lokalnych.

Współczesne społeczeństwa wymagają od obywateli zdolności adaptacji, otwartości i ciągłego uczenia się, aby mogli odpowiadać na dynamiczne zmiany społeczne, technologiczne i polityczne.

⁷² Council of Europe, *Intergenerational Education and Democratic Citizenship* (Strasbourg: CoE Publishing, 2019).

⁷³ Zbigniew Kwieciński, *Edukacja permanentna* (Warszawa: PWN, 1980).

ROZDZIAŁ 8. Obywatelstwo w czasach zmian

8.1. Obywatel refleksyjny: perspektywa psychologiczno-społeczna

Współczesność stawia przed obywatelami wyzwania niespotykane w żadnym wcześniejszym okresie historii. Transformacja technologiczna, dynamiczne przemiany kultur politycznych, kryzysy ekonomiczne, migracje i polaryzacja społeczna sprawiają, że tradycyjny model obywatela – pasywnego odbiorcy decyzji państwa – staje się niewystarczający. Demokracja wymaga dziś **obywatela refleksyjnego**, zdolnego do samodzielnego myślenia, krytycznego odczytywania rzeczywistości i podejmowania odpowiedzialnych decyzji.

Refleksyjność jako fundament współczesnego obywatelstwa

Anthony Giddens pisze, że nowoczesność stała się „projektem refleksyjnym”, ponieważ jednostki muszą nieustannie interpretować świat i dostosowywać się do zmieniających warunków⁷⁴. Refleksyjność staje się więc kompetencją społeczną, a nawet warunkiem przetrwania w świecie przeładowanym informacjami.

Refleksyjność obywatelska obejmuje:

- świadome formułowanie sądów,
- ocenę moralną decyzji publicznych,
- gotowość do zmiany własnych przekonań,
- umiejętność rozpoznawania manipulacji,
- zdolność patrzenia „z meta-perspektywy”.

W psychologii społecznej kompetencje refleksyjne są związane z:

- myśleniem krytycznym,
- regulacją emocji (Daniel Goleman),
- poziomem rozwoju moralnego (Lawrence Kohlberg),
- teorią postaw (Milton Rokeach).

To oznacza, że nowoczesny obywatel musi być kimś więcej niż wyborcą – musi być świadomym, samodzielnym uczestnikiem przestrzeni publicznej.

Kultura refleksyjności a odporność społeczna

Piotr Sztompka podkreśla, że społeczeństwo musi wypracować „kulturę zaufania”, opartą na refleksyjności i odpowiedzialności jednostek⁷⁵.

⁷⁴ Anthony Giddens, *Modernity and Self-Identity* (Cambridge: Polity Press, 1991).

⁷⁵ Piotr Sztompka, *Zaufanie. Fundament społeczeństwa* (Kraków: Znak, 2007).

W przeciwnym razie pojawia się:

- podatność na manipulację,
- podatność na populizm,
- słaba legitymizacja instytucji,
- zanik zdolności do dialogu.

W społeczeństwach o niskim poziomie refleksyjności następuje dominacja reakcji emocjonalnych nad kompetencjami poznawczymi, co sprzyja dezinformacji i polaryzacji.

Psychologiczne zagrożenia dla refleksyjności obywateli

Do najważniejszych zagrożeń należą:

- *bias potwierdzenia* (potrzeba potwierdzania swoich przekonań),
- *złudzenie większości* (przekonanie, że wszyscy myślą tak jak my),
- *polaryzacja grupowa* (ekstremizacja poglądów),
- *heurystyki emocjonalne*,
- *panika moralna*.

Dlatego edukacja obywatelska XXI wieku musi uwzględniać nie tylko wiedzę, lecz także *psychologię obywatelstwa*.

8.2. Obywatelstwo lokalne i globalne

Współczesna tożsamość obywatelska jest wielopoziomowa. Jednostka funkcjonuje jednocześnie:

- jako obywatel lokalny,
- jako obywatel narodowy,
- jako obywatel europejski,
- jako obywatel globalny.

Te wymiary nie konkurują ze sobą, lecz wzajemnie się uzupełniają.

Znaczenie obywatelstwa lokalnego

Badania polskie (m.in. Jerzy Hausner, Paweł Kubicki) pokazują, że zaangażowanie lokalne jest fundamentem zdrowej demokracji.

Obywatelstwo lokalne obejmuje:

- uczestnictwo w wyborach samorządowych,
- angażowanie się w życie gminy,
- udział w konsultacjach,
- troskę o dobro wspólne,
- działania sąsiedzkie i wolontariackie,
- obserwowanie pracy władz⁷⁶.

Lokalność sprzyja sprawczości, ponieważ decyzje władz są najbliższe codziennego życia obywateli.

Globalne powiązania obywatelstwa

Ulrich Beck twierdzi, że żyjemy w „społeczeństwie światowego ryzyka”, w którym nasze działania mają globalne skutki⁷⁷. Oznacza to, że obywatelstwo:

- obejmuje odpowiedzialność za klimat,
- wymaga świadomości łańcuchów ekonomicznych,
- dotyczy praw człowieka,
- wiąże się z migracjami i współzależnościami międzynarodowymi.

Wyzwania globalne (pandemia, zmiany klimatu, kryzysy finansowe) pokazują, że obywatelstwo lokalne i globalne są nierozdzielne.

Konflikt czy synergia?

Zygmunt Bauman zauważa, że globalizacja nie znosi lokalności – raczej ją redefiniuje⁷⁸. Obywatel XXI wieku żyje jednocześnie „tu i tam”. Jego działania muszą uwzględniać zarówno wspólnotę bliską, jak i wspólnotę planetarną.

8.3. Odwaga obywatelska i przywództwo moralne

Demokracja nie istnieje bez odwagi obywatelskiej. W czasach presji informacyjnej, konfliktów politycznych i kryzysów zaufania odwaga staje się wartością publiczną.

⁷⁶ Jerzy Hausner, *Państwo a gospodarka* (Warszawa: Scholar, 2013)

⁷⁷ Ulrich Beck, *World Risk Society* (Cambridge: Polity Press, 1999).

⁷⁸ Zygmunt Bauman, *Globalizacja* (Warszawa: PIW, 2000).

Odwaga obywatelska w ujęciu filozoficznym

Hannah Arendt pisała, że działanie publiczne wymaga odwagi, ponieważ ujawniamy wtedy naszą tożsamość i ryzykujemy ocenę innych⁷⁹. Obywatel, który nie wykazuje odwagi, łatwo staje się uczestnikiem biernym, a więc podatnym na manipulację.

W polskiej tradycji odwagi obywatelskiej doszukiwano się u:

- uczestników „Solidarności”,
- działaczy opozycji demokratycznej,
- współczesnych sygnalistów,
- aktywistów społecznych,
- nauczycieli broniących autonomii edukacji.

Przywództwo moralne jako fundament demokracji

James MacGregor Burns wskazywał, że przywództwo moralne nie polega na zdobywaniu władzy, lecz na inspirowaniu i podnoszeniu standardów etycznych społeczeństwa⁸⁰.

Przywódca moralny:

- jest spójny wartościowo,
- zachowuje integralność,
- daje przykład postaw,
- potrafi działać w sytuacjach konfliktowych,
- wzmacnia dobro wspólne.

W Polsce o przywództwie moralnym pisali m.in. Tischner, Król i Reykowski. Podkreślali, że demokracja wymaga nie tylko procedur, lecz także *etycznego kręgosłupa*, reprezentowanego przez ludzi.

Dlaczego odwaga jest zagrożona?

Współczesne czynniki osłabiające odwagę obywatelską:

- polaryzacja i stygmatyzacja poglądów,
- presja środowiskowa,
- hejt i przemoc słowna online,
- strach przed wykluczeniem,

⁷⁹ Hannah Arendt, *The Human Condition* (Chicago: University of Chicago Press, 1958).

⁸⁰ James MacGregor Burns, *Leadership* (New York: Harper & Row, 1978).

- nieufność wobec instytucji,
- zmęczenie informacyjne.

Dlatego edukacja obywatelska powinna wspierać rozwój moralnej odporności jednostki.

8.4. Wyzwania dla demokracji w XXI wieku

Współczesne demokracje stoją przed głębokimi wyzwaniami, które mają charakter systemowy i psychologiczny.

Polaryzacja społeczna

Polaryzacja afektywna polega na tym, że różnice polityczne przekształcają się w niechęć interpersonalną. Janusz Reykowski pokazuje, że polaryzacja prowadzi do:

- destrukcji debaty publicznej,
- utraty zdolności do kompromisu,
- izolacji informacyjnej,
- demonizowania przeciwników⁸¹.

Polaryzacja jest wzmacniana przez:

- media społecznościowe,
- algorytmy filtrujące,
- populizm,
- brak edukacji medialnej,
- kryzysy ekonomiczne.

Dezinformacja i postprawda

Raporty NASK oraz badania Sorousha Vosoughiego pokazują, że fałszywe informacje rozchodzą się szybciej niż prawdziwe, ponieważ silniej działają na emocje⁸².

Dezinformacja:

- niszczy deliberację,
- zniekształca procesy wyborcze,
- podważa autorytet ekspertów,
- obniża zaufanie społeczne.

Zjawisko „postprawdy” (post-truth) oznacza przewagę emocji nad faktami. To zagraża racjonalności obywatelskiej.

⁸¹ Janusz Reykowski, *Rozmowy o polaryzacji* (Warszawa: SWPS, 2021).

⁸² NASK, *Dezinformacja w Polsce 2023*.

Populizm jako stały element demokracji nieoliberalnej

Cas Mudde definiuje populizm jako ideologię opartą na dychotomii „ludu” i „elit”⁸³. Populizm:

- upraszcza skomplikowane problemy,
- odwołuje się do emocji,
- podważa instytucje,
- antagonizuje społeczeństwo.

Nie jest jedynie zjawiskiem marginalnym – stał się jednym z głównych modeli rządzenia w państwach nieoliberalnych.

Kryzys klimatyczny a obywatelstwo

Andrzej Papużyński wskazuje, że współczesność wymaga nowej formy obywatelstwa — *obywatelstwa ekologicznego*, opartego na trosce o środowisko i solidarności międzygeneracyjnej⁸⁴.

W związku z tym rośnie rola:

- ruchów klimatycznych,
- edukacji ekologicznej,
- partycypacji młodzieży,
- zrównoważonego rozwoju.

Sztuczna inteligencja i przestrzeń cyfrowa

Shoshana Zuboff opisuje współczesność jako erę „kapitalizmu nadzoru”, w której dane obywateli stają się zasobem ekonomicznym⁸⁵.

Nowe zagrożenia:

- manipulacja algorytmiczna,
- utrata prywatności,
- automatyzacja procesów decyzyjnych,
- rozwój deep fake’ów,
- uzależnienie od platform cyfrowych.

Wymaga to nowych regulacji oraz kompetencji cyfrowych obywateli.

⁸³ Cas Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (Cambridge: CUP, 2007).

⁸⁴ Andrzej Papużyński, *Filozofia zrównoważonego rozwoju* (Bydgoszcz: UKW, 2013).

⁸⁵ Shoshana Zuboff, *The Age of Surveillance Capitalism* (New York: PublicAffairs, 2019).

8.5. Ku nowemu modelowi obywatelstwa: wnioski końcowe

Obywatelstwo XXI wieku musi być:

- **refleksyjne,**
- **cyfrowe,**
- **etyczne,**
- **globalne,**
- **odporne,**
- **dialogiczne,**
- **zaangażowane,**
- **ekologiczne.**

Współczesność wymaga nowej umowy społecznej, w której:

- instytucje są transparentne,
- obywatele dobrze wyedukowani,
- sfera publiczna oparta na dialogu,
- media odpowiedzialne,
- edukacja przygotowuje do działania, a nie tylko wiedzy.

Demokracja przetrwa tylko wtedy, gdy obywatele staną się jej świadomymi strażnikami.